३. नाटकचक्रवर्ती भासः

प्रथमः भागः

चित्रं पश्यन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

भासनाटकचक्रेऽग्नौ क्षिप्तेः च्छेकैः परीक्षितुम् ।
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥

भासनाटकानां परीक्षणाय यदा तद्रचितानि सर्वाणि नाटकानि अग्नौ प्रक्षिप्तानि तदा स्वप्नवासवदत्तेतराणि नाटकानि अग्निना दाहितानि । परं सर्वदाहकः अग्निरपि 'स्वप्नवासवदन्तनाटकं' न दाहितवान् ।

प्रश्नाः ?

1.चित्रे किं दृश्यते ?

2. कं ग्रन्थं पावकः न दाहितवान् ?

3. तस्य रचयिता कः ? तस्य विशिष्टता का ?

उद्देश्यम्

★ नाटकचक्रवर्तिनः भासकवेः परिचयः ।

★ संस्कृतनाटकानां स्वरूपस्य परिचयः ।

छात्रेभ्यः सूचनाः

१. पाठं पठन्तु । पदकोशं दृष्ट्वा पदानाम् अर्थान् जानन्तु ।
२. सन्दर्भोचितान् अर्थान् ज्ञात्वा चित्राणाम् आधारेण पाठस्य भावम् अवगच्छन्तु ।
३. अनधिगतविषयान् उद्दिश्य आदौ समूहे चर्चां कुर्वन्तु । अनन्तरम् अध्यापकेन सह चर्चां कृत्वा अवगाहनम् अभिवर्धयन्तु ।

©SCERT not to be republished

भासो हासः सरस्वत्या नाटकैरमृतोपमैः ।
नाट्यवाङ्मयव्योमेन्दुः शास्त्रज्योतिर्विभास्वरः ।।

संस्कृतनाटककर्तृषु आदिमः भासः। प्रसिद्धकालिदासादपि प्राचीनः। भासेन विरचितानि नाटकान्येव प्राचीनभारतीयरूपकसाहित्यस्य उदाहरणरूपेण तिष्ठन्ति । प्राचीनकाले एव एतावन्ति नाटकानि विरचितानीति असाधारणोऽयं विषयः । अस्य नाटकानि अधिकानि सन्तीति कारणेन प्राचीनकालतः अपि एतेषां 'भासनाटकचक्रम्' इति प्रसिद्धिरागता । भासस्य जन्मप्रदेशः कालः च निश्चितरूपेण वक्तुं न शक्यते ।

सूत्रधारकृतारम्भैः नाटकैर्बहुभूमिकैः ।
सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ।।

इत्थं महाकवेः बाणभट्टस्य प्रशंसानुगुणं भासः संस्कृतजगति नाटककर्तृषु प्रथितयशाः । रूपकभेदेषु भासस्य सर्जनात्मकशक्तिः प्रतिभा च दृश्यते । एतादृशरूपकभेदनिर्माणसामर्थ्यम् अन्येषु कविषु न दृश्यते इति वक्तुं शक्यते । नाटकपथप्रवर्तकेषु भासः सर्वाग्रणीरिति सुकरं वक्तुम् शक्यते ।

भासनाटकेषु प्रमुखाः विशेषताः सन्ति । भाषायां सरलता, सहजशैली, वर्णनेषु यथार्थता, चरित्रचित्रणे वैयक्तिकत्वम्, घटनासंयोजने सौष्ठवम् कथाप्रसङ्गस्याविच्छिन्नश्च प्रवाहः । भासः मानवीयमनोवृत्तीनां वर्णने आदर्शः । भासः भारतीयभावानां कविः । अस्य नाटकेषु भारतीयभावानां समीचीनः समन्वयः प्राप्यते । यथा - पितृभक्तिः, पातिव्रत्यम्, भ्रातृप्रेम, क्षमाशीलता त्यागादिकं च । अस्य नाटकेषु संवादाः संक्षिप्ताः प्रभावोत्पादकाश्च । उपमा - रूपक - उत्प्रेक्षा - अर्थान्तरन्यासालङ्काराणां प्रयोगः अस्य नाटकेषु विशेषतः अवाप्यते । अस्य नाटकेषु मौलिकता कल्पनावैचित्र्यं च विशेषेण उपलभ्येते । भासस्य भाषा सरला, सुबोधा, सरसा, नैसर्गिकी, रम्या सुप्रवाहा च । भासनाटकानि न केवलं पठनयोग्यानि अपि तु प्रदर्शनयोग्यानि ।

आश्चर्योऽयं विषयः यद्यपि भासः प्राचीनः तेन विरचितानि नाटकानि अपि प्राचीनानि, तथापि यावत्पर्यन्तं केरलप्रान्तीयः महापण्डितः श्री.टी. गणपतिशास्त्रिमहोदयः भासस्य त्रयोदशरूपकाणां तालपत्रप्रतीः तथैव हस्तलिखितप्रतीः प्राप्य 1912 तमे वर्षे मुद्राप्य पाठकलोकाय समर्पितवान्, तावत्पर्यन्तं सर्वेषां नाम्ना एव परिचितः भासः ।

सामान्यतया विश्वे सर्वे रूपककर्तारः प्रसिद्धकथाः आधारीकृत्यैव स्वरूपकनिर्माणं कुर्वन्ति । एवं रूपकरचनासम्प्रदायमनुसृत्य भासः इतिहासेभ्यः, तथा अन्यकथाभ्यः कथावस्तु स्वीकृतवान् । तेषां भासविरचितानि नाटकानि त्रयोदश । परिचयं प्राप्नुमः । कथावस्तु मूलाधारेण भासनाटकानि एवं विभक्तुं शक्नुमः ।

श्रीमद्रामायणस्याधारेण -

1. अभिषेकनाटकम्- किष्किन्धकाण्डात् आरभ्य युद्धकाण्डान्ता रामकथा अत्र वर्णिता ।
2. प्रतिमानाटकम् - रामवनवासात् आरभ्य रावणवधान्ता कथा वर्णिता ।

© SCERT not to be republished

महाभारताधारेण

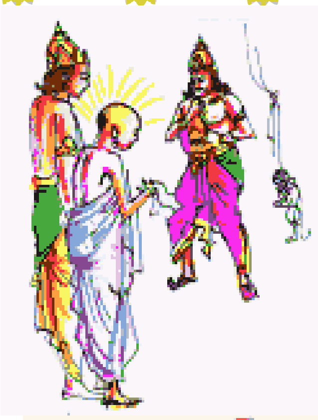

3. कर्णभारम् - ब्राह्मणवेषधारिणे शक्राय कर्णस्य कवचकुण्डलार्पणम् ।

4. ऊरुभङ्गम् - पाञ्चालीपरिभवप्रतिक्रियार्थं भीमेन गदायुद्धे दुर्योधनस्य ऊरुभञ्जनम् अत्र वर्णितमस्ति।

5. दूतवाक्यम् - महाभारतयुद्धात् पूर्वं पाण्डवार्थं दुर्योधनसंसदि श्रीकृष्णस्य दूतत्वेन गमनं प्रयत्नवैफल्यं च अत्र वर्णितमस्ति ।

6. पाञ्चरात्रम् - यज्ञान्ते द्रोणः दक्षिणास्वरूपेण पाण्डवेभ्यः राज्यार्धं दुर्योधनं ययाचे । पञ्चरात्राभ्यन्तरे पाण्डवानाम् उदन्तः उपलभ्यते चेत् राज्यार्धं मया दास्यते इति दुर्योधनोक्तिः पञ्चरात्राभ्यन्तरे पाण्डवानां प्राप्तिः । दुर्योधनकृतराज्यार्धप्रदानं च।

7. दूतघटोत्कचम् - अभिमन्युनिधनानन्तरं श्रीकृष्णप्रेरणया दौत्यमाश्रित्य घटोत्कचस्य धृतराष्ट्रान्तिकगमनम् ।

8. मध्यमव्यायोगः - भीमः मध्यमनामानं ब्राह्मणकुमारम् एकं घटोत्कचात् त्रायते ।

9. बालचरितम् - बालस्य श्रीकृष्णस्य जन्मन आरभ्य कंसवधान्तं विद्यमानश्रीकृष्णचरितम् अत्र वर्णितमस्ति । (कृष्णकथारूपकात् चरितमिह वर्ण्यते भागवतात्)

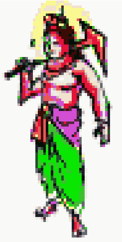

10. प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् - उदयनस्य वासवदत्तया सह प्रणयः (चरित्ररूपकात्) परिणयश्च अत्र वर्णितः।

11. स्वप्नवासवदत्तम् - वासवदत्ताग्निदाहेन दग्धेति प्रवादं प्रचार्य यौगन्धरायणप्रयत्नात् पद्मावत्या सह उदयनस्य उपयमः अपहृतराज्यावाप्तिश्च अत्र वर्णिता ।

12. अविमारकम् (कल्पितकथा) - राजकुमारस्य अविमारकस्य राज्ञः कुन्तिभोजस्य दुहित्रा कुरङ्ग्या सह प्रणयपरिणयः अत्र वर्णितः ।

13. चारुदत्तम् (कल्पितकथा) - उदारचित्तेन चारुदत्तेन सह वसन्तसेनायाः प्रणयः अत्र वर्णितः ।

''प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविमित्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं बहुमानः'' इति मालविकाग्निमित्रे कालिदासः भासं प्रशंसितवान् । कविकुलगुरोः कालिदासस्य अनेन प्रशंसनेन ज्ञायते भासस्य वैशिष्ट्यम् ।

©SCERT not to be republished

एतानि कुर्वन्तु

I. भावावगाहनम् - प्रतिस्पन्दनम्

अ. अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि विचिन्त्य लिखन्तु ।

१. भारतीयभाषाः कति ? ताः काः ?

२. भासस्य भाषा कीदृशी ?

३. बाणभट्टः भासं प्रशंसितवान् । भवान् कथं प्रशंसति ?

आ. अधः दत्तं विषयमाधारीकृत्य तत्सम्बद्धस्य नाटकस्य नाम लिखन्तु ।

१. पद्मावत्या सह उदयनस्य विवाहः .... ।

२. कर्णेन कवचकुण्डलदानम् .... ।

३. दुर्योधनसभायां श्रीकृष्णस्य गमनम् .... ।

४. वासवदत्तोदयनयोः परिणयः .... ।

५. रामवनवासात् आरभ्य रावणवधपर्यन्तं .... ।

इ. यथोचितं योजयन्तु ।

उदा -बालचरितम्	-	श्रीकृष्णजननम्
१. ऊरुभङ्गः	-	अ. उदयनः
२. दूतवाक्यम्	-	आ. भीमः
३. पाञ्चरात्रम्	-	इ. कुरङ्गी
४. मध्यमव्यायोगः	-	ई. द्रोणः
५. प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्	-	उ. दुर्योधनः
६. अविमारकम्	-	ऊ. श्रीकृष्णः

ई. अधः दत्तं परिच्छेदं पठित्वा प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

पूर्वकाले यथा श्रीहर्षचक्रवर्ती भारतदेशं पालयति स्म तथा ह्युयान्त्साङ्गः नामकः चीनादेशीयः यात्री भारतदेशं समागत्य भारतीयसंस्कृतिवैशिष्ट्यम् अवगतवान् । अनेकान् धर्मग्रन्थान् विविधानि ऐतिहासिकवस्तूनि च सङ्गृहीतवन् । श्रीहर्षः तं सम्मान्य तस्य प्रतिप्रयाणाय नौकां व्यवस्थाप्य, रक्षणार्थं विंशतिः ''योधांश्च प्रेषितवान् । समुद्रमध्ये नौका चण्डमारुतप्रभावात् अधिकभारतया च डोलायमाना अभवत् । नौकायां भाररहितार्थं संस्कृतसाहित्यस्य रक्षणार्थं च ते योधाः ग्रन्थानां जले क्षेपणापेक्षया स्वयं समुद्रे कूर्दनमेव वरमिति मत्वा समुद्रे अकूर्दन् ।

© SCERT not to be republished

१. ह्युयान्त्साङ्गः कानि सङ्गृहीतवान् ?

२. श्रीहर्षः यात्रिणः कृते किं कृतवान् ?

३. योधाः किमर्थं जले अकूर्दन् ?

उ. **अधः दत्तनां प्रश्नानां समाधानानि पाठमाधारीकृत्य लिखन्तु ।**

१. भारतीयरूपकसाहित्ये कस्य नाटकानि प्रसिद्धानि ?

२. केन कारणेन भासस्य नाटकानां प्रसिद्धः अभवत् ?

३. भासः संस्कृतजगति प्रशस्तिं कथं प्राप्नोत् ?

४. भासनाटकेषु प्रमुखान् विशेषान् लिखन्तु ?

५. भासानाटकेषु भारतीयभावाः के ?

६. भासनाटकानि केन कथं च प्राचुर्ये आनीतानि ?

७. भासः कथावस्तु कुतः स्वीकृतवान् ।

II. भावव्यक्तीकरणम् - सर्जनात्मकता

अ. **अधः दत्तनां प्रश्नानां लघुसमाधानानि लिखन्तु ।**

१. ''भासनाटकचक्रम्'' इति प्रसिद्धिः कथं अभवत् ।

२. संस्कृतसाहित्ये इतरनाटककाराणां नामानि लिखन्तु ।

३. अधुना नाटकानां स्थितिः कीदृशी वर्तते ?

आ. **अधः दत्तयोः प्रश्नयोः समाधाने निबन्धरूपेण लिखन्तु ।**

१. भासनाटकानां प्रामुख्यं विशदयन्तु ।

२. भवता ज्ञातं नाटकमेकं स्वीयावाक्यैः लिखन्तु ।

इ. **सर्जनात्मकतया समाधानानि लिखन्तु ।**

१. एकं भासनाटकं प्रदर्शयन्तु ।

२. अधः दत्तं परिच्छेदं संस्कृतभाषया अनुवदन्तु ।

నాపేరు గులాబి పువ్వు. చెట్టుపై నివసిస్తాను. గాలి నన్ను మెల్లమెల్లగా ఆందోళనకు గురిచేస్తుంది. పగలు సూర్యునికిరణాలు నన్ను వికసింపజేస్తాయి. రాత్రి వెన్నెల నన్ను లాలిస్తుంది. నాకు అనేక రంగులు ఉన్నాయి. అవి తెలుపు, పసుపుపచ్చ, నారింజరంగు. ఎరుపు, తెలుపు కలిసిన 'గులాబి' నా సహజమైనరంగు. మిక్కిలి ఎరుపుతో కూడిన నా పూలంటే జనులకెంతో ఇష్టం. నా సౌందర్యాన్ని గురించి కవులు బాగా వర్ణించారు. వివాహకార్యక్రమాలయందు నేను మండపాలను శోభింపజేస్తాను. పూర్తిగా వికసించిన నా రూపాన్ని చూసి జనులు నన్ను అభినందిస్తారు. అంతటా సువాసనను వెదజల్లి చివరికి ప్రకృతిమాత ఒడిలో నిద్రపోతాను.

© SCERT not to be republished

ई. प्रशंसात्मकतया प्रतिस्पन्दनं कुर्वन्तु ।

भासानाटकचक्रे किं नाटकं भवद्भ्यः रोचते ? तत् उद्दिश्य पञ्चवाक्यानि वदन्तु ।

III. भाषांशाः

1. पदजालाभिवृद्धिः

आ. अधः दत्तेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदानां विरुद्धार्थकपदानि ज्ञात्वा तान्युपयुज्य स्वीयवाक्यानि लिखन्तु ।

उदा - भासो हासः सरस्वात्याः नाटकैरमृतोपमैः ।

हासः × दुःखम्

सर्वदा सर्वकार्येषु दुःखं मा प्राप्नुयात् ।

१. नाटकपथप्रवर्तकेषु भासः सर्वाग्रणीरिति सुकरं वक्तुं शक्यते ।

२. भासनाटकेषु अनेकाः विशेषताः सन्ति ।

३. भासेन विरचितानि नाटकानि एव संस्कृतसाहित्ये प्राचीनानि ।

४. गणपतिशास्त्रिमहोदयैः एव जनेभ्यः भासः परिचितः जातः ।

आ. अधः दत्तेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदानां समानार्थकपदानि पाठे अन्विष्य तान्युपयुज्य नूतनवाक्यानि लिखन्तु ।

१. भगवान् नारायणः देवेभ्यः सुधां वितीर्णवान् ।

२. सुविशालस्य गगनस्य आदिः अन्तः च ज्ञातुं नैव शक्यते ।

३. श्रीकालहस्तीश्वरस्वामिदेवालयः अतीव पुरातनः अस्ति ।

४. श्रीरामचन्द्रस्य कीर्तिः जगति सर्वत्र व्याप्नोत् ।

५. द्रौपदी द्रुपदमहाराजस्य पुत्री आसीत् ।

६. गृहस्थाश्रमप्रवेशार्थं विवाहो नाम संस्कारः आवश्यकः ।

2. व्याकरणांशाः

अ. अधः दत्तानि सन्धिकार्याणि कुर्वन्तु ।

१. सन्धिं कुर्वन्तु, सन्धिनाम नर्दिशन्तु ।			२. विसन्धिं कुर्वन्तु, सन्धिनाम निर्दिशन्तु ।
अमृत	+	उपमैः	नाटकान्येव
असाधारणः	+	अयम्	सन्तीति
तथा	+	अपि	कृतारम्भैः
यज्ञ	+	अन्ते	प्रशंसानुगुणम्
दुर्योधन	+	उक्तिः	आश्चर्योऽयं
दग्धा	+	इति	प्रभावोत्पादकः

आ. अधः दत्तानि वाक्यानि पठन्तु । रेखाङ्कितपदानि परिशीलयन्तु ।

१. **कृष्णं वन्दे** जगद्गुरुम् ।

२. **पुस्तकं पश्य** ।

३. भक्तः **हरिं श्रयते** ।

४. विजयलक्ष्मीः **वीणां वादयति** ।

उपरि दत्तेषु वाक्येषु रेखाङ्कितानां सन्धिपदानां विवरणम् अवगच्छन्तु ।

कृष्णं वन्दे	= कृष्णम्	+	वन्दे	(म् = ०)
पुस्तकं पश्य	= पुस्तकम्	+	पश्य	(म् = ०)
हरिं श्रयते	= हरिम्	+	श्रयते	(म् = ०)
वीणां वादयति	= वीणाम्	+	वादयति	(म् = ०)

उपरितनेषु उदाहरणेषु मकारस्य व्यञ्जने परे मकारस्य स्थाने अनुस्वारः आगतः ।

अयं अनुस्वारसन्धिः इत्युच्यते ।

सूत्रम् - **"मोऽनुस्वारः"**

मान्तस्य पदस्य अनुस्वारः स्याद्धलि । अर्थात् व्यञ्जने परे पदान्ते स्थितस्य मकारस्य अनुस्वारः भवति ।

म् + व्यञ्जनानि = ०

रामम्	+	वन्दे	=	रामं वन्दे । (म् = ०)
गुहायाम्	+	तपति	=	गुहायां तपति । (म् = ०)

ई) अधः दत्तानि सन्धिकार्याणि कुर्वन्तु ।

क. सन्धिं कुर्वन्तु ।

१. हरिम् + श्रयते

२. मालायाम् + सूत्रम्

३. धर्मम् + चर

४. सज्जनम् + मानय

५. पुस्तकम् + पश्य

६. वीणाम् + वादयति

ख. विसन्धिं कुर्वन्तु ।

१. वाक्यं शृणोतु

२. आपणं गत्वा

३. सत्यं वद

४. पापं शान्तम्

५. एवं कृत्वा

६. वाणीं वन्दे

परियोजनाकार्यम्

विविधकवीनां तेषां ग्रन्थानां नामानि च सङ्गृह्य भित्तिपत्रिकायां लेपयन्तु, प्रदर्शयन्तु ।

© SCERT not to be republished